

Xolikulov A.B.

t.f.d., dotsent

O'zbekiston Milliy universiteti

akholikulov@gmail.com

**XIX-XX ASR BOSHLARIDA QASHQADARYO VOHASI
BEKLIKLARIDA SOLIQ TURLARI
ANNOTATSIYA**

Ushbu maqolada muallif XIX-XX asr boshlarida Qashqadaryo vohasi bekliliklaridagi soliq tizimini yozma manbalar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilgan. “Hiroj”, “ushr”, “tanabona”, “zakot” va boshqa soliq turlari haqida batafsil ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, amirlik, soliq, Rossiya imperiyasi, mulk.

Холикулов А.Б.

д.и.н., доцент

Национальный университет Узбекистана

akholikulov@gmail.com

**ВИДЫ НАЛОГОВ В БЕКСТВАХ КАШКАДАРЬИНСКОГО
ОАЗИСА В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.
АННОТАЦИЯ**

В данной статье автор на основе привлечения широкого круга источников, архивных материалов и научной литературе, анализирует систему налогообложения в Бухарском эмерате XIX-начало XX вв. Подробно рассмотрены такие виды налогов как «хирож», «ушр», «танобона», «закот».

Ключевые слова: Бухара, эмират, налог, Российская империя, собственность.

Kholikulov A.B.

DSc., associate professor

National university of Uzbekistan

akholikulov@gmail.com

**TYPES OF TAXES IN THE KASHKADARYA OASIS REGIONS IN
THE 19th – EARLY 20th CENTURIES.
ABSTRACT**

In this article, the author, based on the involvement of a wide range of sources, archival materials and scientific literature, analyzes the taxation system in the

Bukhara Emirate of the 19th and early 20th centuries. Such types of taxes as “hirozh”, “ushr”, “tanobona”, “zakot” are considered in detail.

Key words: Bukhara, Emirate, tax, Russian empire, own.

KIRISH

XIX-XX asr boshlarida Buxoro amirligida shariatda belgilangan xiroj va ushr kabi yer soliqlari hamda hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiqdan olinadigan zakot asosiy soliqlar hisoblanar, amalda esa ko‘p sonli qo‘shimcha soliqlar, to‘lov va majburiyatlar mavjud edi. Amirlikning soliq siyosati mohiyatini aniqlashda mavjud soliqlar va ularning miqdori muhim o‘rin tutgani bois, dastavval asosiy soliq turlariga to‘xtalib o‘tish kerak bo‘ladi. Bu masalani avvalo, iqtisodiyotning asosini tashkil qiluvchi qishloq xo‘jaligidan olinadigan soliqlar misolida ko‘rib chiqamiz.

Amirlikda qo‘yidagi soliqlar joriy qilingan: xiroj bug‘doydan hosilning 1/3 ulushidan 1/10 qismigacha, chorvadan olinadigan zakot 1/40 hissa, tanobona (u beda ekilgan maydonlardan, uzum va mevali bog‘lardan olingan), bozorlarda sotilgan tovarlardan olinadigan zakot va boshqalar [1].

Bu davrda dehqonchilikdan olinadigan xirojning 2 turi mavjud bo‘lib, Ibodulla Orif xo‘ja Buxoriyning “Risoi al-Habibiya” asarida yozilishicha, xiroj solig‘i “xiroji muazzaf” va “xiroji muqassama”ga bo‘lingan [2]. Bulardan birinchisi, “xiroji vazifa” yoki “xiroji muazzaf” yer solig‘i hisoblangan. Bu soliq hosilga bog‘liq bo‘lmasdan, yerdan olinadigan hosilning miqdoridan qat’i nazar, barcha yerlardan bir xilda yig‘ib olingan. Mazkur soliq yilda ikki marta – bahor va kuz fasllarida mahsulot yoki pul ko‘rinishida olingan [3]. Pul bilan olinganda soliq miqdori bug‘doyning bozordagi narxidan kelib chiqib belgilangan.

Xirojning ikkinchi turi – “xiroji muqassama” yetishtirilgan hosildan belgilangan tartibda mahsulot yoki pul shaklida olingan. Bunda yerning holati va joylashgan o‘rni ham nazarda tutilgan [4].

Amirlikda “xiroji muqassama”ning miqdori mahsulot bilan o‘lchanganda hosilning 1/3, 1/4, yoki 1/5 qismiga teng hisoblangan. Bunda xirojning aniq miqdori

soliq yig'uvchi amaldorning yerlardan qancha miqdorda soliq olishni belgilashiga bog'liq bo'lgan [5].

Mulki xiroj va amlok yerlari xiroj solig'ining asosiy manbai sanalgan. Xirojning miqdori turlicha bo'lib, amlok yerlaridan hosilning $1/6$, $1/5$, $2/5$, va hatto, $1/3$, $1/2$ qismigacha xiroj solig'i yig'ilgan. Lalmi yerlarda yetishtirilgan hosildan $1/5$ miqdorda, mulki xiroj yerlarining har tanobidan esa yiliga 2-3 tangadan xiroj solig'i yig'ilgan [6].

Xiroj solig'i natura shaklida olinib, sug'oriladigan yerlarda oq ekinlarning $1/4$ qismi, ko'k ekinlarning $1/3$ qismi miqdorida, lalmi yerlardan esa $1/4$ hissa yoki har tanob [7] yerdan 6 tangadan yig'ilgan. Uzumzorlardan soliqning qaysi turi bo'lishidan qat'i nazar, naqd pul shaklida har tanob yerdan 0,5 tangadan olingan [8].

Agar yig'iladigan xiroj solig'i pulga hisob qilinadigan bo'lsa, ko'rib chiqilayotgan davrda uning miqdori:

1 tanob beda ekilgan amlok yerdan – 5 tanga;

1 tanob mevali bog'dan (agar boshqa ekin ekilmagan bo'lsa) – 10 tanga;

mulki xiroj yerlariga qarashli 1 tanob mevali bog'dan – 12 tanga;

1 tanob beda ekilgan mulki xiroj yerlaridan – 2 tangani tashkil qiladi [9].

Xirojni yig'ish uchun amlokdor o'zining ma'murlari bilan yetishtirilgan hosilning taxminiy miqdorini ma'lum vaqtlarda aniqlab, maxsus daftarga qayd etib borgan. Hosil yig'ib olingach, amirlikning ba'zi bekliklarida xirojning bu turi mahsulot bilan emas, balki mahsulotning bozordagi narxiga qarab naqd pul shaklida olingan.

TADQIQOTNING ASOSIY NATIJALARI

Yuqoridagi ma'lumotlar xiroj solig'i bekliklarda turlicha bo'lganligini, soliq miqdorini belgilashda yerning hosildorligi, suv bilan ta'minlanganligi va boshqalar hisobga olinganligini ko'rsatadi. Xullas, xiroj solig'i amirlikning barcha hududlarida hosilning o'rtacha $1/3$ yoki $1/5$ qismi atrofida bo'lgan [10].

Vaqf yerlaridan keladigan barcha daromadlar machit-madrasalar qurilishi va ta'mir ishlariga, mullalar, imomlar, mudarrislar va boshqalarning maoshiga

sarflangan. Ba'zan istisno tariqasida turli xayriya maqsadlarida vaqf yerlaridan ham hosilning 1/3 miqdorida yer solig'i yig'ilgan.

Buxoro amirligida yer solig'ining "ushr" deb ataluvchi turi ham mavjud bo'lib, u "mulki ushr" yerlaridan hosilning 1/10 miqdorida olingan [11]. Undan keladigan daromaddan shariatda belgilangan tartibda, asosan, xayriya maqsadlarida foydalanilgan [12].

Mulk yerlarining egalari o'z yerlarining hajmidan kelib chiqib, yiliga ikki marta ariqlarni tozalash uchun ishchi yuborishlari shart bo'lgan. Yuboriladigan ishchilar soni mirob va amlokdor tomonidan aniqlab berilgan. Ishga chiqmagan har bir kishi uchun mulk egasi kuniga 2 tangadan puli boqi to'lagan [13].

Amirlikda "safid bori" (oq ekinlar) turiga kiruvchi kuzgi ekinlardan hosilning 1/10 ulushi miqdorida, "kabud bori" (ko'k) – bahorgi va yozgi ekinlardan esa 1/3 hissa soliq olingan [14].

Buxoro amirligida bahorgi ekish oldidan maxsus "qo'sh puli" solig'i ham yig'ib olingan [15]. Ushbu soliq "xiroji muazzaf"ning o'zgargan shakli bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Bu soliq hamal oyida Devoni sarkor boshchiligidagi ekin ekiladigan yer maydoni o'lchamiga qarab yig'ilgan.

Xiroj solig'i ochiq dalalarga ekilgan ekinlardan mahsulot ko'rinishida, devor bilan o'rab olingan yerlarga ekilgan ekinlardan naqd pul shaklida olingan. O'rganilayotgan davrda ochiq dalalar xiroj yerlari, devor bilan o'rab olingan yerlar esa tanob yerlari hisoblangan [16].

Manbalarda soliqlar har xil nomlar bilan atalganligiga duch kelamiz. Xususan, ba'zi manbalarda xiroj solig'iga nisbatan "mol" atamasi ishlatilgan. Amir Haydarning mahalliy amaldorlarga yozgan ko'pgina nomalarida xiroj, mol, tanobona atamalari birgalikda va bir xil ma'noda ishlatilganligini ko'ramiz. Bunda xiroj va mol mahsulot, tanobona esa pul bilan olinadigan soliqni anglatgan. Soliqlarning bunday nomlanishi oldingi davrlarda ham bo'lgan. Misol uchun, ashtarxoniylar davriga oid hujjatlarda ham mahsulot bilan olinadigan soliq "moli zamin" shaklida uchraydi [17].

XIX asrda Buxoro amirligida naqd pul bilan olinadigan soliqlar “naqti mol” nomi bilan atalganligi ma’lumotlarda qayd etilgan. Mutaxassislar fikricha, bu pul bilan yig’ib olinadigan tanobonaning boshqacha ko’rinishidir [18]. Ma’lumki, tanobona solig’i 3600 m² maydondan yig’iladigan soliq miqdorini bildirgan. Bu soliq turi manbalarda XVI asrdan boshlab uchraydi. Tanobona solig’i asosan uzumzorlar, mevazorlar, poliz va bedazorlardan olingan.

Yuqoridagilarga asoslanib, tanobona solig’i mahsulot bilan ham to’langanligi haqida xulosa qilish mumkin. Tanobonani naqd pul bilan to’lashga qurbi yetmaganlarga ba’zi paytlarda bu soliqni mahsulot bilan to’lashga ham ruxsat etilgan. Tanobona solig’i yilda ikki marta, bahor va kuz faslida yig’ib olingan [19].

Amirlikda yer solig’i asosan oktabr oyida yig’ib bo’lingan. Qurg’oqchilik va boshqa sabablarga ko’ra hosildorlik past bo’lgan yillarda soliqlarni yig’ish ancha og’ir kechgan. Xususan, 1913 yil 2 dekabrda Buxoro amirligidagi Rossiya siyosiy agentligi boshlig’iga Qarshi shahridan yuborilgan xabarda Qarshi bekligidagi aholi hosil bo’lmaganligi uchun soliq to’lashdan bosh tortganligi xabar qilinadi. Mazkur hujjatda ta’kidlanishicha, Qarshi begi barcha amlokdorlarni chaqirib, belgilangan soliqni to’liq yig’ish haqida qat’iy topshiriq bergan, sustkashlikka yo’l qo’yanligi uchun uchta amaldorni qamagan va ulardan birini darra urish bilan jazolagan [20]. O’sha yili Qarshi bekligida qurg’oqchilik va suv tanqisligi tufayli hosil kam bo’lib, donning narxi nihoyatda ko’tarilib, chorva mollarinig narxi esa tushib ketgan. Masalan, noyab oyida 1 botmon bug’doyning narxi 8-9 tanga atrofida baholangan bo’lsa, dekabr oyiga kelib, 11-12 tangaga chiqqan. Erta bahorda Qarshi bozorida narxi 5-6 tanga bo’lgan 1 botmon arpa dekabrda 8 tangaga ko’tarilgan [21].

Buxoro amirligidagi asosiy soliqlardan biri zakot ekanligi yuqorida aytib o’tilgan edi. Bu davrda chorvadan 1/40 yoki har 100 bosh qo’ydan 14 Buxoro tangasi miqdorida zakot solig’i yig’ilgan [22]. Savdodan esa umumiy mahsulotning 2,5 foizi miqdorida olingan. Samarqand viloyatidan olib kelingan don mahsulotlaridan quyidagi miqdorda soliq olingan: bir vagon (610 pud) guruchdan 60 tanga; bir vagon (610 pud) bug’doydan 45 tanga; bir vagon (610 pud) arpadan 35 tanga [23].

XIX asr boshlariga oid ma'lumotlarga ko'ra Qarshi viloyatidan yig'ilgan zakot solig'i miqdori 2 lak, ya'ni 200 ming tangadan ortiq hisoblangan [24].

Chorva mollaridan olinadigan zakotdan tashqari amirlikda zakotning yana quyidagi turlari mavjud bo'lgan:

1) Bozordagi mahsulotlar musulmonlar va rus fuqarolariga tegishli bo'lsa, mahsulot umumiy qiymatining 1/40 qismi, musulmon bo'lmagan boshqa savdogarlardan esa umumiy mahsulotning 1/20 qismi miqdorida zakot yig'ilgan. Qonun bo'yicha narxi 200 tangadan oshmaydigan mahsulotlardan zakot solig'i olinmagan [25]. Amirlikda savdogarlardan yig'iladigan zakotning aniq hisobi yuritilmagan.

2) Qo'shni davlatlar va Rossiya viloyatlaridan keltiriladigan puldan olinadigan zakot: musulmonlar uchun umumiy pulning 1/70 hissasi, boshqa din vakillari uchun 1/35 hissa miqdorida bo'lgan, rus fuqarolaridan bunday soliq yig'ilmagan.

3) Buxoro amirligiga temir yo'llar orqali keltirilgan don mahsulotlaridan olinadigan zakot temir yo'llar qurilib ishga tushirilgach joriy qilingan. Soliqning bu turi quyidagi miqdorda yig'ilgan [26]:

№	Mahsulot nomi	Buxoro tangasiga	Rus puliga
1	Har bir vagon guruchdan	60 tanga	9 rubl
2	Har bir vagon bug'doydan	45 tanga	6 rubl 75 kop
3	Har bir vagon arpadan	35 tanga	5 rubl 25 kop.

Zakoti savoyim [27] – chorva mollaridan olinadigan soliq turi bo'lib, har o'nta qo'ydan yiliga 4 tanga miqdorida yig'ilgan [28].

Zakoti chakana [29] shariat qonunlariga zid ravishda zakot solig'ini to'lay olmaydiganlardan va xo'jaligida 40 tadan kam qo'y va echkilari bo'lib, chorva zakotini to'lashdan ozod etilganlardan olingan. Mazkur soliqni yig'ish uchun beklar amlokliklarga o'zlarining ishonchli vakillarini yuborar va ular orqali zakot solig'i to'lamaydiganlar to'g'risida ma'lumot to'plar edi. Zakoti chakana har bir bosh qo'y uchun tanga (7,5 kopeyk), har bir bosh echki uchun tanga (3,25 kopeyk) miqdorida yig'ilib, asosan amirlik aholisining kam ta'minlangan, kambag'al qismi gardaniga tushardi [30].

Qo'sh puli yer egalaridan har bir juft yer haydaydigan ho'kizdan 8 tanga (1 rubl 20 kopeyk), otlardan esa 4 tanga (60 kopeyk) miqdorida yig'ilgan. Qo'sh puli asosan kuz oyidan boshlab, to ekin-tikin ishlari mavsumiga qadar yig'ilgan [31].

Yaksara bir bosh qo'shchi ho'kizi yoki oti bor yer egasidan olinadigan soliq turi bo'lib, bir botmon, ya'ni 8 puddan 12 pudgacha (2,5 rubldan 5rublgacha) bug'doy narxida to'langan.

Osiyo puli – suv tegirmonlaridan olinadigan soliq. Bu tegirmonning qancha miqdorda un ishlab chiqarishiga qarab yiliga 20 tangadan 100 tangagacha (3-15 rubl) miqdorda yig'ib olingan.

Objuvoz puli – tariq va sholi oqlaydigan tegirmonlardan olinadigan soliq. Tegirmonning ishlab chiqarish hajmiga ko'ra yiliga 20 tangadan 100 tangagacha (3 rubldan 15 rublgacha) olingan [32].

Tanop puli [33] poliz ekinlari, uzumzorlar va mevali bog'lar egalaridan har tanob yer uchun yiliga uning joylashgan yeri, ya'ni bozorga yaqin-uzoqligiga qarab 16-18 tanga (2 r. 40 k. – 2 r. 70 k.) gacha [34] miqdorda olingan.

Alaf puli har bir tanob (1/6 desyatina [35]) beda ekilgan maydondan yiliga kamida 0,5 tangadan yig'ilgan [36].

Zakoti chakana, qo'sh puli, yaksara, osiyo puli, objuvoz puli, tanop puli, alaf puli kabi soliqlar shariatda belgilanmagan bo'lib, ular asosan mahalliy boshqaruv organlari, ya'ni beklarning ehtiyojlari uchun yig'ilgan [37].

Kafsan puli [38] yoki **panj sara** amlokdorning foydasiga yig'ilib, xirojdan tashqari har o'n botmon bug'doy, arpa, jo'xori, mosh va boshqa ekinlardan 20 funt [39] (qadoq), g'o'za va amerika paxtasidan 15 funt miqdorida olingan [40]. Kafsan puli amlokdorning shaxsiy mulki hisoblangan.

Mirobona [41] aholidan mirob foydasi uchun yig'iladigan soliq turi bo'lib, u bir juft qo'sh hayvoni haydaydigan yer uchun bir botmondan don yoki 1 botmon bug'doyning bozor narxidagi puli bilan to'langan.

Kafsani dorug'a dorug'a foydasi uchun yig'iladigan soliq bo'lib, uning hajmi aniq belgilanmagan. Yer egasi va dorug'aning o'zaro kelishuvi asosida yig'ilgan [42].

Jo‘rabekning Samarqandga qilgan yurishi vaqtida savdogarlarga mahsulotining umumiy summasiga qarab 1 tilladan 3 tillagacha miqdorda favqulodda bay puli solig‘i solingan [43].

Mushtak yoki mushti par – aminlar, oqsoqollar va boshqa quyi mahalliy boshqaruv organlari xodimlari foydasiga ixtiyoriy ravishda yig‘iladigan soliq turi [44].

Yuqoridagi soliqlar va to‘lovlardan tashqari ba’zi bir bekliklarda **suv puli** va **tol puli** singari to‘lov turlari ham mavjud ediki, ular savdogarlardan suv yoki quruqlik orqali o‘z mollarini olib o‘tganliklari uchun yo‘l puli sifatida olingan. Har ikki yig‘in turidan keladigan mablag‘ to‘g‘ridan-to‘g‘ri bek xazinasiga tushar edi [45].

Tagjoy yoki taxta joy puli [46] bozordagi sotuvchilardan olingan [47].

Aminona – bozorlarda sotiladigan oziq-ovqat va chorva mollaridan olinadigan soliq [48]. U quyidagi tartibda yig‘ilgan:

1 botmon paxtadan 5,5 tanga (82,5 kop.);

1 botmon jundan 7 tanga (1 rubl 5 kop.);

Qorako‘l teridan sotilgan narxining 2 foizi miqdorida;

Choy, indigo bo‘yog‘i (nil buyog‘i) va ingliz dokasidan sotilgan narxining 10 foizi miqdorida;

Sotilgan har bir otdan 1 tanga 2 pul (15,5 kop.);

Sotilgan har bir tuyadan 2 tanga (30 kop.);

Sotilgan har bir eshakdan 0,5 tanga (7,5 kop.);

Sotilgan har bosh qora moldan 20 puldan 1 tangagacha (5-15 kop.);

Sotilgan har bosh qo‘ydan – 24 pul (6 kop.).

Aminona solig‘ini yig‘ish uchun bozorlar, odatda, biror kishiga ma’lum narx evaziga bir yilga ijaraga berilgan yoki aminonachi deb ataluvchi maxsus amaldor va uning yordamchilari tomonidan amir xazinasiga uchun yig‘ilgan. Ijarachi kabi aminonachi ham bozorning tozaligi uchun javobgar bo‘lgan [49].

Jo‘rabek bek lavozimiga tayinlangunga qadar ochamayli urug‘idan bo‘lgan beklar davrida xalqdan 2 tangadan 6 tangagacha **soliq** deb ataluvchi jon solig‘i undirilgan [50].

Jiz'ya [51] – voyaga yetgan yahudiylar, hindlar, lo'lilar, umuman, amirlik hududida istiqomat qiluvchi boshqa din vakillaridan (ruslardan tashqari) yig'iladigan soliq. Bu soliq turi soliq to'lovchining iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, ya'ni kambag'allardan yiliga 12 tanga (1 rub. 80 kop. yoki oyiga 1 tanga), o'rtahollardan 24 tanga (3 rub. 60 kop. yoki oyiga 2 tanga) va boylardan 48 tanga (7 rub. 20 kop. yoki oyiga 4 tanga) miqdorida yig'ilgan [52]. Ayollardan va 9 yoshga to'lmagan bolalardan jiz'ya olinmagan [53].

Boshqa bir manbada esa o'z mustaqil hovlisiga ega bo'lgan yahudiydan oyiga 40 tanga, 16 yoshga to'lgan o'rta hol yahudiydan oyiga 2 tanga, kambag'allaridan esa mazkur to'lovning yarmi miqdorida soliq undirilganligi aytiladi. Shu tariqa, yahudiylardan yiliga amirlik xazinasiga foydasiga taxminan 24.000 rubl miqdorida soliq undirilgan [54]. Soliqning bu turi asosan Kitob, Shahrisabz va G'uzor bekliklarida yashovchi yahudiylardan yig'ilgan.

1. **Kechuv puli** (qayiq puli) – daryolarning kechuv joylaridan qayiq yordamida boshqa qirg'oqqa olib o'tganligi uchun to'lanadigan to'lov. U quyidagi tartibda olingan :

2. 1 kishi uchun – 8 pul (2 kop.);
3. Otliq kishi uchun – 1 tanga (15 kop.);
4. Tuya uchun – 1 tanga (15 kop.);
5. Qoramol uchun – 6 pul (1,5 kop.).

6. Daryo kechuvlari ma'lum pul evaziga bir yilga oldindan ijaraga berilgan [55].

7. Amirlikdagi soliq turlarini o'rganar ekanmiz, ularni ikki turga ajratish mumkin:

8. 1) Davlat soliqlari va to'lovlari. Ularga barcha turdagi zakot, xiroj, aminona va jiz'ya kiradi. Bu soliqlardan keladigan daromad to'g'ridan-to'g'ri amir xazinasiga tushgan.

9. 2) Ma'muriyat va mahalliy boshqaruv organlari foydasiga yig'iladigan soliqlar. Ularga zakoti chakana, qo'sh puli, yaksara, osiyo puli, objuvoz puli, tanob puli, alaf puli, mushtak puli, mirobona, kafsansara, kafsani dorug'a, qayiq puli va boshqa mayda soliqlar kiradi. Bu soliqlardan keladigan daromadning bir qismi (aniq

miqdorini belgilash qiyin) ma'muriy amaldorlar foydasiga, qolgan qismi esa beklıklardan yig'iladigan umumiy soliqlar bilan birgalikda amir xazinasiga borib tushgan [56].

10. Yuqoridagi to'lovlar va soliqlardan tashqari amirlik aholisi quyidagi mehnat majburiyatlariga jalb etilgan:

11. O'z mehnat qurollari bilan yiliga ikki uch marta ariq tozalash va qazish ishlariga;

12. Mahalliy hokimiyat ko'rsatmasiga binoan yo'llar, ko'priklarni tuzatish ishlariga [57].

Shuningdek, beklıklarda **qo'rg'on mardikor** deb ataluvchi mehnat majburiyati ham amal qilgan. Bunda qadimiy an'anaga ko'ra beklıklardagi qishloqlardan aholining soniga qarab 5 tadan 20 tagacha kishi yiliga ikki marta bahor hamda kuz oylarida ark va uning ichidagi ishlarga jalb qilingan. Qo'rg'on mardikorga jalb qilinganlarga hech qanday haq to'lanmaganidan tashqari, ularning ovqatlanishi ham o'z hisobidan bo'lgan, bunday ishchilar har kuni yangisiga almashtirib turilgan. Qaysidir qishloqdan belgilangan miqdordagi ishchilar kelmagan taqdirda, bek tomonidan har bir ishga kelmagan ishchi uchun 2 tangadan dakki puli deb ataluvchi jarima solingan. Bundan tashqari yo'lga yaqin qishloqlar aholisiga yo'llarni tuzatish uchun **yo'l majburiyati** ham joriy qilingan [58].

Jo'rabek faoliyati davrida Kitob bekligi yerlaridan mahsulot shaklidagi 10.000 botmon bug'doy hamda 60.000 tangadan tanob va zakot solig'i yig'ilgan [59].

Mahalliy amaldorlarda boqimandalik hissi ustun bo'lib, ular o'z mansablariga vaqtinchalik berilgan mukofot tarzida qarar va har daqiqada uni yo'qotib qo'yishidan qo'rqqar hamda imkon qadar o'z mansablaridan foydalanib, boylik orttirib qolishga intilar edi [60].

Ma'lumotlarga ko'ra Chiroqchi bekligi amirlik xazinasiga yiliga 100.000 tanga (25.000 rub.) miqdorda tanobona to'lagan [61].

G'uzor bekligi dehqonlari esa yillik 165.000 botmon hosildan bekka 20.000 botmon miqdorida xiroj to'laganliklari manbalarda qayd etilgan [62].

Gʻuzor bekligi yiliga amirlik xazinasiga rasman 200.000 pud miqdorida soliq toʻlab, shundan 5000 botmoni yoki 40.000 pudi bugʻdoy va arpadan olinadigan xirojga toʻgʻri kelgan. Amalda esa umumiy soliq miqdori yuqoridagidan ancha koʻp boʻlgan. 50.000 aholiga ega beklikda kishi boshiga yiliga oʻrtacha 4 pudga yaqin soliq toʻgʻri kelgan [63]. Qarshi bekligida birgina paxta va uzumdan yiliga 20.000 rublgacha soliq yigʻilgan [64].

Amirlikdagi iqtisodiy ahvol bilan yaqindan tanishgan Gubarevich-Radobilskiyning qayd qilishicha, soliqlarning maʼmuriyat amaldorlari ixtiyorida qolgan yarmidan tashqari amirlik xazinasiga yiliga xiroj soligʻidan 4 mln. rubl, zakotdan 1 mln. rubl, aminonadan 1,5 mln. rubl, turli xil toʻlovlardan 1,5 mln. rubl, jami 8 mln. rubl miqdorida daromad kelib tushgan [65]. Arxiv hujjatlarida esa amirlik xazinasiga yiliga 7 mln. 349 ming rubl kelib tushishi qayd etiladi [66]. Shundan 600.000 rubli Qarshi bekligi, 500.000 rubli Shahrisabz bekligi, 200.000 rubli Kitob bekligi, 300.000 rubli Gʻuzor bekligi, 200.000 rubli Chiroqchi bekligi, 150.000 rubli Yakkabogʻ beklikligi zimmasiga toʻgʻri kelgan [67]. Shahar va qishloq hunarmandlari toʻlaydigan zakot soligʻi **zakoti rasta** deb atalgan.

Amirlik hududida oltin, kumush va mis pullar muomalada boʻlib, ularning rus pullariga nisbatan qiymati qoʻyidagicha boʻlgan:

Oltin pul: tilla – 6 rubl 80 kop.

Kumush pul: tanga – 15 kop.

Mis pul: miri – 4 kop., pul – 1/4 kop., paysa yoki yarim miri – 2 kop.

Bundan tashqari, katta miqdorda qoʻshni davlat pullari: forslarning kumush kroni – 30-40 kop., afgʻon kumush rupiyalari – 30-45 kop. qiymatda muomalada boʻlgan [68].

1901 yili rus hukumati Buxoro amirligining barcha hududida Buxoro tangasini rus puliga 15 kopeykdan bir xil almashtirishni talab qiladi [69].

Buxoro amirligida jami 50 ga yaqin soliq va toʻlovlar joriy etilgan boʻlib, aholi bularni toʻlashga majbur edi. Toʻlanishi shart hisoblangan umumiy soliqlardan tashqari har bir beklikda qoʻshimcha toʻlovlar ham joriy qilingan boʻlib, ularni beklar oʻz bilganlaricha belgilagan. Soliq yigʻuvchilar esa Buxoro hukumati

tomonidan joriy etilmagan to'lov va majburiyatlarni ham aholidan talab qilishgan [70].

Ma'lumki, amirlikda soliq siyosatini tartibga olish borasida bir qator islohotlar o'tkazishga harakat qilingan. Xususan, XX asr boshlarida Amir Olimxon tomonidan o'tkazilgan "Farmoni islohot" shular jumlasidandir. Bu islohotdan asosiy maqsad ma'muriy amaldorlar va soliqchilarning o'z mansablarini suiiste'mol qilishiga, aholidan, birinchi galda, dehqonlardan ortiqcha soliq va yig'inlar undirishlariga chek qo'yishga qaratilgan edi. Aslida esa "bir bo'lmag'ur buyruq" natijasida [71] amirlikda ilgari yer solig'i 4/10 miqdorda olib kelingan bo'lsa, Amir Olimxon davrida uning miqdori 3/10 hissaga ko'tarildi. Saroy xizmatchilari, xususan, harbiy-ma'muriy amaldorlarning maoshi bir qadar oshirildi. Lekin bu tadbir ham amalda kutilgan natijani bermadi. Islohotlarda belgilangan vazifalarning amalda bajarilishi ustidan nazoratning deyarli yo'qligi, soliq yig'uvchi amaldorlarning o'z faoliyatida mutlaqo erkinligi mamlakat soliq siyosatida ko'pgina adolatsizliklarga sabab bo'ldi.

Islohotlar natijasida sarbozlar va amaldorlar maoshining oshirilishi ham aholidan soliqlarning ko'proq yig'ib olinishiga olib keldi. Chunki amaldorlarga to'lanadigan maosh tufayli amir xazinasining chiqimi ortib, uning o'rnini to'ldirish yana raiyatning zimmasiga tushdi. Shu tariqa, Amir Olimxon islohotlari kutilganidek soliqlarni kamaytirishga emas, balki ularning yanada oshishiga olib keldi.

1899 yili Shahrisabz begi yillik 700.000 rublga yaqin soliqni to'lashdan bosh tortadi. Bundan g'azablangan amir o'z sarbozlari bilan Shahrisabzga hujum qilib, bekning bor mol-mulkini musodara qiladi va barcha yordamchilarini quvib yuboradi [72].

XULOSA

Xulosa sifatida shuni qayd etish lozimki, amirlikda turli soliqlarni yig'ib olish ko'p sonli soliq yig'uvchi amaldorlar tomonidan amalga oshirilsa-da, soliqlarning belgilangan aniq miqdoriga qat'iy amal qilinmas, soliqchilar tomonidan ko'plab suiste'molchiliklarga yo'l qo'yilardi. Soliqlarning shariatda belgilanganidan ko'pligi, ular miqdorining oshib ketishi aholining noroziligi, turli g'alayonlarni keltirib chiqarardi.

XIX–XX asr boshlarida Buxoro amirligida shariatda belgilangan tartibda olinadigan asosiy soliqlar hamda ko‘plab qo‘shimcha soliq va majburiyatlar mavjud bo‘lib, bu holat mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy hayotining barcha sohalariga o‘z ta‘sirini o‘tkazdi. Ko‘p sonli qo‘shimcha soliq, to‘lov va majburiyatlar aholining asosiy qismi iqtisodiy hayotiga katta zarar yetkazdi. Manbalar ma‘lumotlariga ko‘ra tabiiy, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar ta‘sirida turli davrlarda bozorlarda mahsulot va tovarlarning narxi keskin o‘zgarib turgan. Ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining o‘sishi natijasida oddiy aholi orasida ommaviy ocharchiliklar yuzaga kelib, ushbu jarayonlar markaziy va mahalliy hokimiyat, amaldorlar va aholining boshqa qatlamlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarga jiddiy ta‘sir o‘tkazgan.

IQTIBOSLAR / ЧОККИ / REFERENCES

1. Kap. Pokotilo. Otchet o poyezdke v predeli Sentralnoy i Vostochnoy Buxari v 1886 godu. – Tashkent: Tipografiya Okrujnogo Shtaba, 1888. – S. 59.
2. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy v Buxarskom xanstve. T.2. – Tashkent: Fan, 1970. – S. 147.
3. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ustroystva v Buxarskogo xanstva // Tr. SAGU. – Tashkent, 1929. – Seriya II. – Vip. 1. – S. 22.
4. Kun A. Buxarskiye poryadki. Zametki o poryadke vzimaniya pozemelnix podatey // Turkestanskiye vedomosti. 1873. – №3.
5. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy... – S. 154.
6. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 2 orqa varaq.
7. Tanob – tomonlari 60 gaz bo‘lgan maydon.
8. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskegogo bekstva. – SPb., 1880. – S. 30.
9. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 3-varaq.
10. Xoroshxin A.I. Sbornik statey, kasayushixsya do Turkestanskogo kraya. – SPb.: tip. A. Transhelya, 1876. – S. 125.
11. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 24.
12. Chexovich O.D. O razmere xaradja v Buxare XIX vv. – Tashkent, 1961. – S. 38.
13. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 2-varaq.

14. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 596-ish, 7-varaq.
15. Kun A.A. Buxarskiye poryadki... – №3.
16. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzsского bektva... – S. 30.
17. Semyonov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 52.
18. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy... – S. 165.
19. Abduraimov M.A. Ocherki agrarnix otnosheniy ... – S. 167.
20. O‘zR MDA. 3-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 275-ish, 5-varaq.
21. O‘zR MDA. 3-jamg‘arma, 2-ro‘yxat, 275-ish, 5-varaq.
22. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzsского bektva... – S. 30.
23. O‘zR MDA. 1-jamg‘arma, 34-ro‘yxat, 791-ish, 3-varaq.
24. Vyatkin A. Karshinskiy okrug, organizatsii nem voyska i sobitiya v period 1215-1217 (1800-1803) godov. Otdelnyy ottisk iz XVIII toma. Izvestiya Sredneaziatskogo otdela gosudarstvennogo russkogo geograficheskogo obshestva. – Tashkent, 1928. – S. 28.
25. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo pod russkim protektoratom. – SPb.: B.I., 1911. – T. II. – S. 43.
26. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 44.
27. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 663-ish, 2-3-varaq.
28. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo... – S. 47.
29. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 638-ish, 1-varaq.
30. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 51.
31. Xoroshxin A.P. Sbornik statey... – S. 171–172.
32. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 52.
33. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 600-ish, 19-varaq.
34. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 52.
35. 1 desyatina = 1,09 ga, 1/6 desyatina = 0,18 ga.
36. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 52.
37. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 53.
38. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 609-ish, 3-varaq.
39. Og‘irlik o‘lchov birligi bo‘lib, 1 funt = 409,5 g.

40. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 35.
41. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 599-ish, 13-varaq.
42. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 54.
43. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 30.
44. Semenov A.A. Ocherk pozemelno-podatnogo i nalogovogo ... – S. 35.
45. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo ... – S. 54.
46. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 610-ish, 1-varaq.
47. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 1279-ish, 1-varaq.
48. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 604-ish, 23-varaq; 605-ish, 29-varaq.
49. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 55.
50. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 30.
51. O‘zR MDA. 126-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 656-ish, 10-varaq.
52. Girgas V. Prava xristian na vostokey. – SPb., 1865. – S. 26-31 .
53. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 30-31.
54. Meyyendorf YE.K. Puteshestviye iz Orenburga v Buxaru / Predisl. N.A.Xalfina. – M.: Nauka, 1975. – S. 96.
55. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 56-57.
56. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 57.
57. Logofet D.N. O‘sha asar. – S. 58.
58. Kun A.A. Ocherki Shagrisebzskskago bekstva... – S. 31.
59. Kun A.A. O‘sha asar. – S. 31–32.
60. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo... – S. 61.
61. Kap. Arxipov. Voyennaya rekognossirovka ravninnoy chasti Buxarskogo xanstva... – S. 176.
62. Kap. Arxipov. O‘sha asar. – S. 182.
63. Polk. Fedorov’. Statisticheskiy ocherk Guzarskogo i Kuytangskogo i Kallyukskogo amlyakdarstv Kelifskogo bekstva // Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii. – SPb.: Voyennaya tipografiya, 1894. – Vip. LVII. – S. 167.

64. Кар. Arxipov. Voyennaya rekognossirovka ravninnoy chasti Buxarskogo xanstva, proizvedennaya v 1883 g. // Sbornik geograficheskix, topograficheskix i statisticheskix materialov po Azii. – SPb.: Voyennaya tipografiya, 1884. – Vip. XX. – S. 206.
65. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo ... – S. 62.
66. O‘zR MDA. 2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 251-ish, 66-orqa varaq.
67. Logofet D.N. Buxarskoye xanstvo. – S. 65.
68. Logofet D.N. O‘sha asar... – S. 68.
69. Turkestanskiy vedomosti. 1906. – №86.
70. O‘zR MDA. 2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 344-ish, 15-varaq.
71. Fitrat A. Amir Olimxon hukmronligi davri. – Toshkent, 1992. – B. 32. O‘zR MDA. 2-jamg‘arma, 1-ro‘yxat, 251-ish, 87-orqa varaq.